

XVI

ET PAR USÆDVANLIGE EPITAFIER

AF MAG. ART. SYS HARTMANN

Epitafios logos var den ligtale, som man i Antikkens Athen lod en særlig taler holde over dem, der i årets løb var faldne i en af de mange krige. Talen var med en opremsning af de afdødes samt fædrelandets mange dyder, kultur og rigdomme så smukt formuleret, at formen i tidens løb blev det væsentlige og kunne overskygge indholdet.

Romerne overtog talen, Epitafium, som blev udformet til en gravskrift, opsat ved graven. Nord for Alperne blev teksten, først skrevet på pergament, siden mere bestandigt, skåret i træ eller hugget i sten, enten opsat på kirkedøren eller på væggen, måske i forbindelse med afdødes ophængte våben og skjolde.

Først senere lod man sig portrættere, adelen først som figurer på ligsten over graven, senere på store skulpturelle gravmæler og sjældent med et portrætmaleri.

Men borgerstanden lod sig male.

REFORMATIONSTIDEN OG KIRKERNE

Hele reformationsperioden fra ca. 1520 forløb i kirkerne nogenlunde fredeligt hertillands. Der var selvfølgelig billedstormere, men ikke alle kirker blev ryddet for, hvad der hed billeder, dvs. skulpturer af Jomfru Maria og helgener som kunne tilbedes eller anråbes om hjælp, altid for en pengesum (aflad) (billeder i vor betydning hed tavler).

Udryddelsen af disse elskede figurer skete langsomt, over en årrække. Og noget af det katolske inventar kunne endog genbruges, medens fornuftige biskopper, præster eller kirkeværger måske fik nogle udskårne trætavler gemt af vejen til bedre tider. Og langsomt blev de nu tomme kirkerum fyldt med Reformationens inventar, altertavler med bibeltekst, prædikestole, fornuftigvis opsat på sydvæggen, hævet over bænken og ved et vindue, så ældre præsters svage syn blev tilgodeset. Og gulvet blev fyldt med træbænke, så menigheden kunne sidde ned under de nu alenlange prædikener på modersmålet.

Der lyser meget snusfornuft ud af de første reformerte biskoppers (nu superintendenter) visitatser. Og der blev opsat gravminder, epitafier.

REFORMATIONSTIDEN OG FOLKET

Borgerne skumlede imidlertid over landets og deres egne forhold. De ønskede reformer. Og i begyndelsen af april 1533 døde kongen, den reformatoriske Frederik I på Gottorp slot.

Adelen kunne kun blive enige om en ting, at et kongevalg efter kongens død skulle udskydes. Landet stod foran det oprør, der blev kendt som Grevens Fejde, opkaldt efter grev Christoffer af Oldenburg, den detroniserede konge Christian II's loyale støtte og halvfætter. Deres bedste-fædre var brødre.

HERREDAGEN 1533

En fjorten dags tid efter kongens død samledes de danske rigsråder i København til vel en af de mest tumultariske herredage i landets historie. Af rigsrådets ca. 50 medlemmer deltog kun de 37, medens alle otte biskopper var til stede – med familier.

Familien Bille var stærkt repræsenteret med otte brødre og fætre, men i øvrigt var alle råds-medlemmerne i nær familie med hinanden, og de stod sammen som stand uanset forskellige synspunkter på tidens store religionsspørgsmål.

FIGUR 1.
Mindetavle over
Pernelle Krogno's død
24. april 1533.
En ung kvinde,
forestillende afdøde,
knæler ved siden af
stenkisten med den
genopstandne Kristus,
der holder sejrspanen
med et Jerusalemskors.
Magleby Kirke
på Stevns.
Foto: Ole Haupt.

FIGUR 2.
Mindetavle over rigshofmester Otte Nielsen Rosenkrantz, død 1477, og Elsebeth Krognos, oldeforældre til lensmanden på Gotland, Henrik Rosenkrantz. Den rustningsklædte ridder, Otte Nielsen R. knæler foran scenen i Gethsemane. Mellem våbnene en datering, 1535. Frederiksborgmuseet.

FIGUR 3.
Mindetavle over rigshofmester Erik Ottesen Rosenkrantz, død 1503, og Elisabeth Gyldenstjerne, farforældre til Henrik Rosenkrantz. Den afdøde er iklædt rustning og knæler foran en Korsfæstelsesscene med ægteparrets våben. Dateret 1535. Frederiksborgmuseet.

Forsamlingen var stort set delt i tre i det altoverskyggende kirkespørgsmål: Reformationens indførelse. Der var den konservative og katolske kirkebevarende gruppe, hvortil bl.a. hørte Oluf Nielsen Rosenkrantz fra Vallø, bror til Henrik Nielsen Rosenkrantz på Gotland.

Modsat var der de reformvenlige, og der var en mellemgruppe, der nok ville bevare kirkeinstitutioner, men forny kirkelæren, og heriblandt taltes Joakim Rønnow, Roskildebisp og rigets kansler.

Han forstod, at Reformationen ikke kunne undgås, men at det gjaldt om ikke at give slip på kirkens magt. Anders Bille, som i vore dage nok ville være betegnet som en vendekåbe, var skiftevis katolik og protestant efter hvilken konge, der efterhånden blev Danmarks. Ellers var herredagen den lejlighed, hvor man, den gamle adel fra herregårdene, dog ofte med en gård i byen, mødtes. Mellem de alvorlige møder blev der vel tid til fester og familiesammenkomster, hvor de sidste moder blev drøftet, giftermål arrangeret, handler indgået, og almindelig sladder blev udvekslet.

EN TONDO PÅ SJÆLLAND

I Magleby Kirke på Stevns hænger en mindetavle over Pernille Krognos, som formentlig var født omkring 1490 (FIGUR 1). Hun var datter af rigsråd Oluf Stigsen Krognos til Krappø og Bollerup og Anne Mouritsdatter Gyldenstjerne til Ågård og Bregentved.

Pernille Krognos blev gift 3.12.1508 på Stegehus med Anders Bille til Søholm, *4.4.1477 som søn af rigsråd Bent Bille og Ermegaard Frille.

Pernille Krognos døde den 24. april 1533 på Svenstrup, og mindetavlen bærer denne dato, dvs. der står "1533 14dage efter påske". Mindetavlen er cirkelrund (en tondo), 78 cm i tværsnit og sammensat af tre vandrette egeplanker holdt sammen på bagsiden af to lodrette.

Yderst er den afsluttet af et i træ udskåret tovværk, bemalet i gyldne og nu misfarvede grønne farver inden for et bredt, malet tekstbånd og derefter afsluttet af en ny skåret snoning med lignende bemaling. Teksten lyder: "Anno d 1533 xiiii dage effthr paske døde ehrlich welbyrdigh qvine ffrv pernille hr anders billes lighr h begrave Gudt hed siell haffve".

Komposition og form ser ud til at være inspireret af de store runde segl, som havde ejers våben, eller måske et portræt, i midten og teksten som et bånd omkring. Runde, malede mindetavler, tondi, blev imidlertid ikke almindelige herhjemme, derimod i Tyskland, hvor de stadig ses i adskillige kirker. Her er hovedmotivet i reglen familiens våben. Det inderste cirkelfelt i Maglebytavlen viser imidlertid som hovedmotiv den opstandne Kristus, stående i rød kappe med en sejrsvane yderst på låget af kisten med tre sovende romerske soldater foran til højre og to ved det venstre, bageste hjørne af kisten. En knælende ung kvinde ses til venstre for kisten, og forrest er opsat det synsmæssigt meget dominerende skjold med Krognos-våbnet.

Kristus står i contrapoststilling med sin højre hånd løftet velsignende over, og med sit blik rettet nedad mod, den knælende unge kvinde. Vægten hviler på det strakte højre ben, medens det venstre står skråt til siden. Fødderne er påfaldende store og brede, malet i flot forkortning. Glorien er stjerneformet bestående af strålende lysstriber. På den hvide fanedug ses et rødt kors, et Jerusalemskors med lige arme og derimellem fire mindre ligearmede kors: Tegnet for en korsridder, der har været på rejse til Jerusalem og Det hellige land. Eller simpelthen en understregning af, at byen i baggrunden er den himmelske stad, Jerusalem.

I baggrunden i det åbne landskab kommer de tre kvinder vandrende hen imod graven fra Golgatha-højen, der står med de tre kors, det midterste tomt med stigen rejst, i silhuet mod en lysende solopgangshimmel, hvor solens stråler peger op i de mørke skyformationer.

FIGUR 4.
Mindetavle over rigshofmester Niels Eriksen Rosenkrantz til Bjørnholm, død 1516, og Birgitte Thott, Henrik Rosenkrantz' forældre. Den sortklædte afdøde knæler ved kisten i et opstandelsesmotiv, der minder om billedet på Pernille Krognos' tondo. Som de foregående to med parrets våben og en datering, 1535. Frederiksborgmuseet.

FIGUR 5.
Mindetavle over Mette Rosenkrantz, søster til Henrik. Hun knæler, iklædt en dragt, der minder om Pernille Krognos' til venstre for Treenigheden med Gud Fader tronende og den korsfæstede foran ham, medens duen svæver ved den venstre skulder. Der er kun et våben, og dateringen, 1535, ses i omkredsens tekst. Frederiksborgmuseet.

Beskuerens blik føres fra det altdominerende Krognos-våben op til den stående Kristus.

Påfaldende er den unge kvindes rige dragt, en slags guldbrokkede med påsyede sorte bånd i forskellig bredde, der falder i tunge folder og afløser en smækker krops buede linjer med en slank talje og fyldige hofter og lår. Hun har en capelignende overdel og en fin hat med plumage og skygge, der indrammer et lille rundt ansigt med store øjne og en lille velformet mund. Et smykke hænger i et bånd tæt om halsen, og hun bærer tre meget store guldkæder. Hænderne er samlede i bedestilling. Et tekstbånd bugter sig herfra op til den velsignende Kristus: "O Min Gud och skabere i tine hender befaler iegh min siell".

ET UDENLANDSK ARBEJDE

Det er med sikkerhed et udenlandsk arbejde, og dragten peger mod Sachsen, ligesom samtlige maleriske detaljer peger mod Lucas Cranach d.æ. og hans på det tidspunkt store værksted i Sachsen.

Mellem 6 og 11 svende var foruden de to sønner ansat over en årrække. Han fik offentlige hverv, var nær ven med det sachsiske fyrstehus og med Martin Luther og blev om nogen Reformationens billedskaber.

Der var tætte forbindelser mellem det kurfyrstelige Sachsen og det danske kongehus.¹

"DEN KIERE FRU PERNILLE"

Pernille Krognos var barn af en mægtig familie. Hendes far, Oluf Stigsen Krognos havde ejet Krapperup og Bolterup og således været en af Skånes største jordbesiddere, rigsråd og dertil en fremragende forretningsmand. Hendes mor, Anne Mouritsdatter Gyldenstjerne, ejede Bregentved og Markie på Sjælland; og Pernilles bror, Mourits Olufsen Krognos giftede sig o. 1534 med Eline Gøye, søster til Birgitte, som med sin mand, Herluf Trolle, mageskiftede sig til Herlufsholm.

Og Anders Bille og hans fru Pernille var i høj kurs hos Frederik I, hvis datter Dorothea i 1526 skulle troloves med Albrecht, markgreve af Brandenburg og hertug af Preussen. Så "mandag nest effter Oculi sondgh 1526" (3. søndag i fasten) skrev kongen fra Gottorp, at "den kiere frue Pernille" til sommer skulle ledsage Dorothea med skib fra København til Königsberg som hofmesterinde: Og medbringe Deres stateligste klæder og smykker og være rede i

København 3 uger før Skt. Hans. For en sikkerheds skyld skrev kongen samme dag til Anders Bille, som også skulle ledsage prinsessen, at han skulle tillade sin hustru at rejse.² Mon ikke man kan regne med, at prinsesse Dorotheas afdøde mors slægtninge fra Sachsen mødte op til trolovelsesfesten i nabolandet. Trolovelsen var i høj grad bragt i stand ved Frederik Is kansler Wolfgang von Utendorf (fra Sachsen), og ægteskabet blev lykkeligt og langt med tæt forbindelse mellem det luthersk fromme ægtepar og det danske kongehus, faderen Frederik I og broderen, Christian III. Motivet på Pernille Krognos' tondo kan både være luthersk og katolsk, men forbindelsen til kongefamilien gør nok, at det må tydes som værende et luthersk indlæg i reformationsstriden.

Det dominerende Krognosvåben på Pernilles tondo kunne forklares ved, at tavlen er opsat af hendes slægt, formentlig hendes mor, men det er ejendommeligt, at Billernes slægtsvåben er udeladt.³

Pernille Krognos' mindetavle er naturligvis sat i nær forbindelse med de andre få tilsvarende tondi, som findes i Danmark. De fire er med sikkerhed ladet udføre af Henrik Nielsen Rosenkrantz til minde om ham selv, hans far, farfar og oldefar. Sandsynligvis som et luthersk indlæg i reformationsdebatten, og måske er en femte tondo, over hans søster, det også. Alle er dateret 1535.⁴ (FIGUR 2-5).

LENSMANDEN PÅ GOTLAND OG HANS TAVLER

Især den tondo, der blev udført over Henrik Rosenkrantz selv er interessant på to måder (FIGUR 6). Dels ved selve motivet, som forestiller allegorien over loven og evangeliet. Det er skabt efter et maleri af Lucas Cranach d.æ., som i hvert fald findes i to udgaver. Det ene i Národní Galleriet i Prag, det andet i Schlossmuseum Gotha (FIGUR 7). Desuden kendes et træsnit, der har en særlig detalje, som genfindes på Gotland-tondoen: Den genopstandne Kristus, der uden for sin klippegrav træder et skelet, døden, og en drage, djævlens, under fode.⁵

Men interessant er Henrik Rosenkrantz' tondo også på grund af omkredsens tekst, der meddeler, at maleriet er udført på Gotland.

Henrik var blevet lensmand i 1530, samme år som han var blevet trolovet med Klara Bille, datter af Anders og Pernille Krognos Bille, efter en lovformelig, men med besvær, hævet trolovelse med Margrethe Gyldenstjerne. En sag, man dengang ikke tog let på.

FIGUR 6.

Mindetavle over Henrik Nielsen Rosenkrantz, lensmand på Gotland, død 1537. Han er ikke selv afbildet, men i rundkredsens tekst står, at han lod tavlen male på Gotland i 1535, foruden at årstallet er malet mellem det fædrene våben og et våben med Jerusalemsskorset. Tegnet på, at Henrik har været ridder af den hellige stad. Motivet er det for Reformationen vigtige spørgsmål om, at menneskets frelse (Adamskikkelsen) ikke sker ved loven, men udelukkende ved Jesu nåde.

Frederiksborgmuseet, deponeret på Rosenholm.

FIGUR 7.

Maleri af Lucas Cranach d.æ. Emnet, som findes gengivet på et tilsvarende maleri og desuden et stik, der blev vidt udbredt herhjemme, bl.a. som titelblad i Chr. III's Bibel, er forbilledet for maleriet på Henrik Rosenkrantz' egen tondo. 1529. Schlossmuseum Gotha.

Ægteskabet mellem Klara Bille og Henrik Rosenkrantz blev imidlertid heller aldrig fuldbyrdet, hvorfor er ikke kendt. De to, som altså ikke blev ægtefolk, havde selvfølgelig ingen børn.

Henrik Nielsen Rosenkrantz var søn af Niels Eriksen Rosenkrantz til Bjørnholm og hans hustru Birgitte Olufsdatter Thott og dermed bror til Oluf Nielsen Rosenkrantz til bl.a. Vallø.

Og før Henrik døde, havde han som nævnt ladet udfærdige mindetavler, ikke alene over sig selv, men også over sin og Olufs far, Niels Eriksen Rosenkrantz (motiv, Opstandelsen) (FIGUR 4), over sin farfar, Erik Ottesen Rosenkrantz (1427-1503) (motiv, Korsfæstelsen) (FIGUR 3), og over sin oldefar Otte Nielsen Rosenkrantz (motiv, Getsemane) (FIGUR 2), samt desuden en over sin søster, Mette⁶, som var gift med rigets marsk Erik Banner (FIGUR 5).

Mette knæler på sin tondo, iført en kjøle, der minder om Pernille Krognos', foran den hellige treenighed, hvor Gud sidder på en skråtstillet trone på et lavt podium i et åbent landskab. Bortset fra placeringen i landskabet er emnet det samme som på altertavlen i Valløby Kirke med donatorportræt af Oluf Axel søn Thott. Dennes datter blev mor til Oluf Nielsen Rosenkrantz, Henrik Nielsen Rosenkrantz og Mette Nielsdatter Rosenkrantz, så Oluf Thott var altså de tre søskendes morfar.

Mette Nielsdatter Rosenkrantz tavle er i sin opbygning med den knælende kvinde, et tekstbånd, der fører fra hendes mund til Gud Fader, og familien Rosenkrantz våben for foden af det lille Kristuskors, bortset fra hovedemnet, meget lig tavlen over Pernille Krognos.

De to kvinder døde samme år, 1533, men på Mettes tavle står malet 1535 ligesom på de fire andre tavler, medens årstallet på Pernilles tavle er 1533 for hendes dødsår, men ikke nødvendigvis året for tavlens udførelse, som sagtens kan være tidligere.

Nu kan et påmalet årstal aldrig med sikkerhed være dokumentation for en datering, men alligevel er der meget fornuftigt, der taler for, at Pernille Krognos' tavle er tidligere end de fem andre, der alle bærer årstallet 1535.

LENSMANDENS MALER

En interessant teori placerer en maler med tilknytning til Cranachs værksted i Danmark og på Gotland. Han hed Peter Roddelstedt med tilnavnet Gottlandt, og han omtales første gang i 1548-49 i Weimar som virksom i Sachsen,

bl.a. under navnet Peter maler aus Gottlandt. Han blevhofmaler i 1553 hos kurfyrst Johan Frederik den højmodige. Peter Roddelstedt var udlært hos Lucas Cranach d.æ. og levede endnu i 1572, efter en ifølge regnskaber omfattende produktion.⁷

Han har i Weimar udført rumudsmykninger i kirker og på slottet samt desuden adskillige portrætter, malede eller som stik. Der er intet til hinder for, at han efter læretiden har opholdt sig i Danmark og på Gotland i 1530erne og måske været maler for Henrik Rosenkrantz og Pernille Krognos.

DEN EFTERFØLGENDE KROGNOSLÆGT OG SACHSEN

Pernilles bror, Mourits Olufsen Krognos, blev gift med Eline Gøye, og de blev forældre til Oluf Mouritsen Krognos (13.3.1535-1573), som ret sent, samme år han døde, den 11. januar 1573 blev gift med Anne Hardenberg, Frederik IIs ungdomselskede, som desuden var bedste veninde med hans moster, Birgitte Gøye. Oluf havde en meget grundig uddannelse med lange ophold i udlandet, bl.a. hos kurfyrsteparret af Sachsen.

På Frederiksborgmuseet hænger et lillebitte oliemalet portræt af Oluf Mouritsen Krognos, malet af Lucas Cranach d.y. (eller værkstedet) og dateret 1561 (FIGUR 8). Det er et fremragende billede af den fornemme herre i kappe med pelskanter, der i kolorit matcher det tvedelte hageskæg. Karnationen er frisk, munden fast lukket over en let frempringende og selvbevidst løftet hage, og den kraftige næse springer frem, medens de ret små, blå øjne let nedladende ser direkte på kunstneren. Han er kun 26 år, men ser, som det oftest var tilfældet, ældre ud. På hovedet knejser en højpuddet sort hat med et gyldent bånd omkring. Tre tunge guldkæder hænger om halsen med en guldmedalje fæstnet i midten. Den højre hånd, der delvis er skjult af kappen, ser nærmest gigtisk forkrøblet ud. Baggrunden er ensartet blågrøn, hvorpå dateringen er noteret.

ENDNU EN ROSENKRANTZ

Mourits Olufsen og Eline Gøye fik også en datter, Mette Krognos, Pernilles niece, som omkr. 1549 blev gift med Holger Ottesen Rosenkrantz (1517-75) i dennes første ægteskab. Der var i ægteskabet to døtre, Margrete og Eline, som begge døde som små.⁸ Mette Krognos døde den

26.9.1558 på Bygholm og fik den 2. oktober en statelig begravelse i Uth Kirke.

Først 10 år senere giftede Holger sig igen. Det var med den meget yngre Karen Gyldenstjerne (1544-1613), som læn- gere tilbage var i slægt med Pernille og Mourits Krognos' mor, Anne Mouritsdatter Gyldenstjerne.

Han var født i 1517 sikkert på Tørning slot som søn af indehaveren af dette len, rigsråd Otte Holgersen Rosenkrantz og Margrethe Gans.⁹ Begge forældrene døde i Lübeck af pest i 1525, hun fredag nest før Michaelis, han fredag nest efter. De efterlod en børneflokk på seks, hvor Holger, på omkring otte år, var den ældste.

Efter forældrenes død var Holger først et par år hos sin faster Sophie, gift med Axel Brahe (bror til Thyge B.) i Skåne, og kom derefter i 1529 i huset hos Oluf Nielsen Rosenkrantz til Vallø, bror til Henrik Nielsen på Gotland. Her boede han i fire år med husets tre døtre og andre unge adelsbørn, der som sædvanen var blev opdraget hos familien der. I 1532 indledte Holger Rosenkrantz sin lange og glørværdige forbindelse med hoffet, idet han sammen med Oluf Nielsen flyttede til Nyborg slot, hvor Oluf blev hofmester for prins Hans, den designerede tronfølger, medens Holger derefter fortsatte sin uddannelse ved flere europæiske hof-fer, især hos hertug Ernst af Braunschweig-Lüneburg, i hvis følge han kom hjem i 1537, samtidig med Christian III's kroning.

Allerede som tyveårig måtte han således hjem som værge for sine mindre søskende, Erik *1519, Jørgen *1523, Otte, Anne og Margrethe, og han fik dermed ansvaret for en meget stor samling godser. Han udviklede sig til en retskaffen, ærlig mand, der desuden betog alle med sin charme og venlighed.

Efter sit giftermål med Mette Krognos i 1548 slog de sig samme år varigt ned på Boller. Brylluppet stod i København, og Peder Palladius viede dem. Holger blev medlem af Rigsrådet i 1552, og fremtrådte som en af de fornemste repræsentanter for den gamle, stolte, umådelig selvbevidste rigsrådsadel, en smidig forhandler og en tapper krigsherre, lige værdifuld for landet som politiker og administrator som med krigstjeneste.

Forbindelsen til Gøeyefamilien var dobbelt, for foruden at Mette var datter af Eline Gøye, var Holgers lillesøster Anne gift med Elines bror, Albrecht Gøye.

Familiekredsen har sammen med de nære venner dannet en nærmest frygrindgydende klan.

FIGUR 8.

Portræt af Oluf Mourits Krognos, død 1573, svoger til Holger Ottesen Rosenkrantz og gift med Anne Hardenberg. Malet 1561 af Lucas Cranach d.y. eller værkstedet. Frederiksborgmuseet.

Holger Rosenkrantz blev efter bl.a. Frederik IIs få egenhændige breve at dømme en af dennes fortrolige og meget nære venner, et venskab som måske startede med dennes mor, Christian IIIIs dronning, Dorothea af Sachsen-Lauenborg. Så tidligt som i 1550 var Holgers lillebror Jørgen i tjeneste hos kurfyrsten af Sachsen.

Holger selv besøgte ustandseligt kurfyrstendømmet i forskellige ærinder for kongen, dels i sager om økonomiske transaktioner (lån), dels i de mange delikate forsøg på at finde en politisk acceptabel ægtemage til kongen, en som han også selv kunne tænkes at holde af. Kongen skriver selv til kurfyrsten, at han sender sin mest trofaste tjener, og at kurfyrsten kan skænke ham tiltro, som var det kongen selv.¹⁰ Forbindelserne til Sachsen og det kurfyrstelige hus var nære og hyppige.

Forst 10 år efter Mette Krognos' død giftede Holger Rosenkrantz sig igen den 25.4. 1568, nu med den 27 år yngre Karen Gyldenstjerne, født 18.7.1544 på Iversnæs som datter af Christoffer Gyldenstjerne og Anne Parsberg. De fik fire sønner, hvoraf kun de to blev voksne.

Det var Otte Christoffer, født 1569, og Frederik, født i 1571, men ingen af dem fik nogen lykkelig skæbne. Frederik pådrog sig kongens vrede ved at forelske sig i, og besvangre en af dronningens jomfruer, Riborg Brockenhuus. Deres straf blev hård, hun fik husarrest, men familien anerkendte dog barnet, der blev døbt Holger Rosenkrantz, og som iflg. Hofman blev oberst i Holland, hvor han stiftede familie.

Frederik, der var en overordentlig begavet, berejst og veluddannet ung mand, blev idømt en hård straf, men benådet mod at drage i krig i udlandet. Han døde i 1602 i Mähren og ligger begravet i Teinkirken i Prag.¹¹

Den ældre bror, Otte Christoffer, udviklede sig til en øde-land, der tabte sine besiddelser og døde fra en bemærkelsesværdig stor gæld.

Holger Rosenkrantz andet ægteskab havde kun varet i 7 år, da hun blev alene som 31-årig.

I Uth Kirke i Vejle Amt findes et prægtigt epitafium og gravmæle over rigsråd Holger Ottesen Rosenkrantz. Epitafiemaleriet er opsat af Karen Gyldenstjerne, medens gravmælet med ham selv liggende mellem sine to hustruer er udført i Holger Rosenkrantzts egen levetid (FIGUR 9).

Det var således hende, der som enke i 1578 lod opsætte epitafiemaleriet, medens den overordentligt prægtige stensarkofag med skulpturer og relieffer i Uth Kirke formentlig som nævnt er udført i ægtemandens levetid. Begge de to hustruer og de to døde småpiger figurerer på sarkofagens låg sammen med deres mand og far.

Sarkofagen er isat en niche i væggen og omgivet af en pragtportal, alt hugget i den sortblå kalksten fra Namur. I nichens bagvæg har været en åbning, et vindue, hvorfra lyset er faldet ind på stenen.

Monumentet er forsøgsvis sat i forbindelse med billed- og stenhuggeren Gert van Groningen, og det kan da også sammenlignes med ligstenen over Christen og Peder Skram i Østbirk Kirke og måske især med stenen over Nils Krabbe og Anne Urup i Aalsø kirke. De døde hhv. 1564 og 1568, og det kan vel nogenlunde passe med, at Holger Rosenkrantz lod gøre monumentet, hvorpå ingen af damerne bærer enkelin, efter indgåelsen af sit andet ægteskab. Den ene kvindefigur er tydeligt en yngre kvinde.

Sammenlignes bør monumentet også med det værdifulde og dybt originale vægepitafium over Peder Oxen i Bråby kirke, måske fra o. 1566. Peder Oxen var kaldt tilbage fra sin udlændighed i oktober 1566. I februar 67 blev han statholder på Københavns slot, i august rigshofmester, og i september s.å. giftede han sig med Mette Rosenkrantz, Holgers halvkusine og fostersøster fra Vallø. Hun var da 34 år og enke med to børn. Peder Oxen var 54, og Holger var lidt yngre, 50 år.

Holger Rosenkrantz blev i 1573 rigsmarsk efter sammen med Peder Oxen at have overtalt kongen til at slutte den kostbare og for hele landet udmarvende syvårskrigen mod

FIGUR 9.

Epitafiemaleri af Holger Ottesen Rosenkrantz, død 1575, hans anden hustru, Karen Gyldenstjerne, og deres fire sønner. Helfigursportræt, malet i 1578, tydeligvis efter et ældre portræt af denne rige adelsmand, rigsråd og ven med Frederik II. Foroven mangler tilsyneladende et ramkestykke over den velsigende Verdenshersker. Uth Kirke, Vejle Amt.

Foto: Per Bak Jensen.

Sverige i 1560erne. Men hvor det er den rustningsklædte kriger, der er afbildet på gravmindet, er det hofmanden, der selvbevidst paraderer på det legemsstore maleri, der pryder væggen vis à vis stensarkofagen.

Det er ifølge teksten malet og opsat i 1578: "Aar eefter Guds Byrd MDLXXVIII lod Karren Gyldenstern salige Holger Rosenkrantz til Boller giøre oc indsætte denne tafle udi Wodt kirke som er teris oc beggis deres børns conterfed oc sexten aner". De 16 anevåben for hver pryder rammens sider. Og nederst er skrevet: "Saa hafver oc fornæmet Karren Gyldensterne, Gude til Ærre et aar efter hendes salige Husbuns dødelige afgang nu LXXV af grund paa ny ladet opbøgge denne kercke".

Øverst over rammen er, underligt umotiveret påsat et segmentformet felt med, ved første øjekast, en Gud Faderskikkelse i den gyldne himmel blandt skyer med et par englehoveder. Han er iført kjortel med brystbånd og derover en rød kappe. På hovedet har han en lukket kongekrone, kirkens symbol, den venstre hånd hviler på rigsåblet (eller jordkloden med et kors), og den højre er hævet med fingrene velsignende direkte over Holger Rosenkrantz hoved. Er det mon også et kongebillede til minde om, at Holger bar rigsåblet ved Frederiks IIs kroning?¹²

Billedets baggrund er ensartet grønblå som på portrættet af Oluf Krognos, og det er jo logisk nok malet efter et tidligere portræt, som imidlertid sagtens kan være fra omtrent samme tid, en gang i tresserne, som den meget yngre svogers. Dennes portræt blev i 1577, efter hans død, kopieret sammen med Anne Hardenberg i enkelin, som et af periodens meget sjældne dobbeltportrætter, et brystbillede (Frederiksborgmuseet). Således som det er sket med Holger Rosenkrantz billedet i Uth Kirke, der her er malet i helfigur, som fyrstebilleder.

Denne står som billedets helt klare hovedperson på et lille podium med sine fire sønner foran deres mor, der smuk og værdig i enkelin over den sorte kjole står lidt lavere på gulvet, et skridt i baggrunden til højre, afskåret ved rammekanten. Billedet er en selviscenesættelse, der savner sin lige.

Han er iført en flot vatteret og broderet silkevams med polstrede korte benklæder med guldknapper. De slutter over knæene og de stramme sorte strømper viser slanke, velformede ben og elegante fødder.

Kården er fastgjort i en guldkæde om livet og skæftet hviler let i venstre hånd, medens han holder et par handsker i højre. Den korte kappe, rigt besat med spænder, er nonchalant kastet over skuldrene, hvor især den flot opslåede

krave bidrager til indtrykket af en mand, der har gjort det overordentlig godt. Den højpuledede hat med bred, svungen skygge og med guldkæde, fjer og smykke er trykket fast ned i panden.

Tæt om halsen har han en femrækket guldkæde, hvori med et anderledes, kort og dobbelt kædestykke er hængt en oval medaljon af Frederik II i en helt anden udgave end den, vi er vant til fra de kendte portrætter af denne konge, bl.a. er han ikke helt så kortklippet.¹³

Holger Rosenkrantz portræt, en face til højre, er trods det hvide hår og skæg ikke en gammel mands. Karnationen er frisk, huden glat og rynkefri, og de blå øjne ser ud af billedet i den retning, ansigtet er vendt. Han virker, trods det opstillede, helt nærværende. Ved hans side på podiet står de små drenge på række med de ældste tættest ved faderen, men foran deres mor. Deres unge alder er vist ved deres meget lille størrelse. Den mindste er endnu ikke vokset ud af sin småbarnskjole.

DE STILLE, STÆRKE DAMER

Hun er afbildet som den stille, tilbagetrukne enke med store sorgfulde øjne. Og det har hun selvfølgelig også været i situationen. Men hun udviklede sig nu til en af de stoute godsejerkvinder, der til fulde forstod at administrere og forøge sin ejendom. Hun har også fået et ry for at være stridbar, men om hun har været værre end så mange af sine mandlige adelsfæller, er vist tvivlsomt.

Tilsyneladende omfattede kongens hengivenhed også hende. I januar 1575 var hun sammen med bl.a. Anne Hardenberg fadder til kongens nyfødte datter, ligesom hun i marts efter Holgers død får lov at beholde Bygholm. Kongen kunne ellers vise sig umådelig smålig over for enkerne, selvom han ikke generede sig for f.eks. at låne penge af både Karen Gyldenstjerne og Mette Rosenkrantz Oxe. Karen nød også den sikkert tvivlsomme ære at blive indkaldt som "dragefrue", dvs. en af de adelsdamer, der medbragte egne gobeliner eller stoffer til at drage væggene i de iskolde slotte rundt om i landet, når kongen bød til fest. Den hæder fik Mette aldrig.

En bestemt malerisk detalje forener portrætterne af en række af tidens adelsfruer og heriblandt netop portrættet af Karen Gyldenstjerne i Uth. Deres hænder med ekstremt tynde, kraftløse fingre. Det er tydelig på to portrætter af Mette Rosenkrantz som ung o. 1553 og måske som ca. 35-årig o. 1567 (på hhv. Gaunø og Gisselfeld). Anne Harden-

berg har dem på det nævnte dobbeltbillede fra 1577, en lang række andre adelsdamers, samt Peder Skrams portræt som gammel mand fra 1571 på Frederiksborgmuseet viser de samme meget karakteristiske hænder.

Det ville i givet fald sige, at vi skulle lede efter en maler, der havde virket i Danmark i en femogtyveårig periode, fra begyndelsen af halvtredserne til slutningen af halvfjerdsnerne. Og det ville blive vanskeligt. Den, der kommer nærmest, er Jacob Binck, som kom til landet måske allerede fra 1533 fra Köln, men døde i 1569. Da kan selvfølgelig formen på de specielle hænder være lagt fast og senere kopieret f.eks. af Tobias Gemperle, som skulle være kommet til Danmark o. 1577 fra Augsburg og døde 10 år senere. Det er foreløbig et helt åbent spørgsmål.

Og i baggrunden anes Cranach og Roddelstedt.

Dermed vover jeg at mene, at Sachsen danner baggrund for de her behandlede værker, og kunsten herfra viser som en rød tråd fra Reformationstidens religiøsitet til den tidlige Renæssances selvopfattelse hos stormændene. De var måske også gudsfrygtige, men de var først og fremmest magtens mænd. Magtfulde i kraft af deres rigdom og høje embeder. De ønskede at vise det – og de ønskede at blive husket som sådanne.

Hvad epitafieportrætter angår, så smitter kongers og fyrsters adfærd og mode af på adel og herfra til den lavere stand, de rige borgere – dog med et halvt århundredes forsinkelse, så vi ser det samme mønster fra ca. 1580 til 1682, hvor et kongeligt dekret sætter en stopper for de nu selvbevidste borgerfamiliers epitafieportrætter.

NOTER:

- 1 Frederik Is svigermoder var Margrethe af Sachsen, gift med Johan af Brandenburg; og Christian III, den kommende konge, blev gift med Dorothea af Sachsen-Lauenburg. Deres datter Anna blev senere gift med kurfyrst August.
- 2 Danske Magazin, 6.bd, 1752, 190.
- 3 Gravstenen over Anders Bille og hans to hustruer, men med kun to skikkelser udhugget, lå oprindeligt over graven foran alteret med fodenden mod øst, men blev i 1896 rejst af Nationalmuseet og placeret mod korets nordvæg, se Danmarks Kirker, Præstø Amt, 1933-35, 381f.
- 4 Ikonografien i de seks tondi er indgående behandlet af bl.a. Hanne Honnens de Lichtenberg i: Tro – håb & forfængelighed, 1989.
- 5 Emnet Loven og Evangeliet og mindetavlerne er behandlet indgående af Peter Pentz: Iver Axelsen og Henrik Nielsen, i: Nationalmuseets Arbejdsmark, 1986; desuden af Hanne Honnens de Lichtenberg i: Tro

– håb & forfængelighed, 1989. For en overordentlig fyldig beskrivelse af det levende og det døde træ som symbol i den tidlige kunst, se: W. Busch: Lucas van Leidsens "Grosse Hagar" und die augustinische Typologieauffassung der Vorreformation, i: Zeitschrift für Kunstgeschichte, XLV, Berlin 1982, 97-129.

- 6 Alle fem mindetavler tilhører nu Frederiksborgmuseet, men Henriks egen er deponeret på Rosenholm og hænger i øjeblikket i lønkkammeret.
- 7 Teorien er, at han efter navnene at dømme skulle være fra Rudolstadt i Thüringen, nær Weimar, men have været virksom en tid på Gotland, før han blev hofmaler. Jftr.: Gunnar og Karin Svahnström: Måleri på Gotland 1530-1830, Uddevalla 1989.
- 8 Danske Magazin, III, 1747, 100.
- 9 Holgers (Boller) bedstefar, Holger Eriksen R., var bror til Henriks (Gotland) far, Niels Eriksen R.
- 10 Dr. phil. Frede P. Jensen har venligst overladt mig en af ham samlet, og i en privatudgave publiceret, række af Frederik IIs egenhændige breve, for hvilket jeg takker varmt. Heri får man et rørende indblik i kongens problemer, bl.a. med hans tydelige ordblindhed, og brevene bidrager til en anderledes opfattelse af den ellers lidt unuanceret betragtede renæssancekongen.
- 11 Måske har han fået en plads i verdenslitteraturen ved sin rejse til England i 1592 sammen med Knud Gyldenstjerne, hvor de to for Shakespeare så usædvanlige navne jo optræder i Hamlet.
- 12 Danske Magazin, III, 1747, 99.
- 13 Hverken medaljen eller dens forlæg er kendt i Nat.mus. Mønt og Medaljesaml., De da. kongers kronologiske Saml. på Rosenborg eller Det nationalhistoriske museum på Frederiksborg, og jeg takker samlingerne for oplysning herom.

UVALGT LITTERATUR:

Foruden alm. leksika og håndbøger som *Allgen. Künstlerleksikon*, *Dansk Kunsthistorie*, *Da. biogr. Leksikon*, 3. udg. og *Weilbachs Kunstnerleksikon* 3. og 4. udg.: Kirsten Bendixen: *Medailleportrætter af de ældste oldenborgske konger*, i: Nat.mus. Arb.mark, 1979, 68-80. Danske Magazin, I-VI, 1745-52. Povl Eller: *Kongelige Portrætmaleri Danmark 1630-82*, 1971. Max J. Friedländer & Jakob Rosenberg: *The Paintings of Lucas Cranach*, London 1973. Claus Grimm, Erichsen og Brockhoff: *Lucas Cranach*, Regensburg 1994. A. Heise: *Bidrag til Fam. Rosenkrantz' Hist. I-II*, 1874-82. Tycho de Hofman: *Hist. Efterret. om velfortiente Da. Adelsmænd, I-III*, 1777-79. Frede P. Jensen: *Frederik IIs egenhændige breve*, privattr. 1984, samme: *Herkulesharnisken og dens skaber Eliseus Libaerts*, i: Vaabenhist. Aarbøger XXVIII, 1982, 49-69. Jørgen Steen Jensen: *Eliseus Libaerts – medaillor hos Frederik II....*, i: Nord. Numismatisk Årsskrift, 1992-93, 88-97. *Kancelliets Brevbøger vedr. Danmarks indre Forhold fra 1535 ff.*, udg. fra 1885 ff. Friedrich Ohly: *Gesetz und Evangelium*, Schriftenreihe Universität Münster, NF, hft. 1, 1982. Jørgen Sthyr: *Dansk Grafik 1500-1800*, 1943. Gunnar og Karin Svahnström: *Måleri på Gotland 1530-1830*, Uddevalla 1989.